

Labraunda Açık Hava Kült Alanı

Open Air Cult Area In Labraunda

*Bilal SÖĞÜT, **Celal ŞİMŞEK, ***Asuman BALDIRAN

Anahtar sözcükler: Kült, Labraunda, Kybele, niş, Zeus, kapı, basamak.
Keywords: Cult, Labraunda, Kybele, niches, Zeus, door, stair.

Labraunda, connected to the ancient city of Mylassa, was a sacred religious center for the Caria region. The remains are situated in the northeast side of the sacred area between and in front of two large rocks that rise approximately 10-15 m height. Among the ruins are several small niches cut into the rocks, one big niche, a door, stairs, a channel for libations. In addition, several sitting places might be mentioned.

The fact that the Labraunda was built into rocks and that the cult area was entered through rocks, links the site with Yazılıkaya, another religious site situated in a naturally rocky environments. The Labraunda cult area, therefore, has many similarities with monuments chiseled into rock façades and those, in particular, built in forest for the Goddess Kybele.

Since the Bronze Age, it is an Anatolian tradition to built monuments and produce reliefs near the natural water sources. Labraunda followed this tradition; it was built on the high rocks near the region's main water source, similar to the sacred area of Eumeneia Kybele in Phrygia. In Labraunda, like the open-air temple of Karahisar, the monuments carved rocks were grouped together to form a religious center.

The Labraunda ruins are indicative of an old and native Anatolian tradition. An explanation for the Classic Period's use of the cult area - dedicated to the God Zeus- is the pre-existing veneration of the same space. Carians worshiped their Gods, like the Urartians and the Phrygians, through nature, through water source and natural stone. A door cut into rock, an altar with stairs, and indeed the entire sacred area was constructed to demonstrate the power of the God. The Labraunda cult area represents a synthesis between the Urartian Culture in the East, the Phrygian Culture in the Middle West, and the Ionian Culture along the Aegean. This synthesis is also represented in attributes of statues, such as the Goddess Artemis in Ephesus and on Zeus in Labraunda.

Labraunda¹ Karya Bölgesi'ndeki en önemli dini merkezlerden birisidir². Çomak (Kocayayla) Dağı'nın ormanla kaplı güney yamacında Zeus'a³ ithaf edilmiş olan bu kutsal alanda, 1948-1960 yılları arasında belirli aralıklarla İsveç kazı ekibi çalışmalar yapmış⁴ ve bu çalışmaların sonuçları bir seri olarak yayımlanmıştır⁵. En görkemli dönemini Hekatomnosogulları Dönemi'nde⁶ yaşayan Labraunda'nın Klasik Dönem önce-sindeki dini önemi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Yalnız Zeus tapınağının 70 m. kuzeydoğusunda bulunan kalıntılar, buradaki kutsallığın Anadolu'ya özgü köklü bir geçmişinin olduğunu göstermektedir. Labraunda ve çevresi ile ilgili yapılan çalışmalarda bu kalıntıların bir kısmı sadece kent planında gösterilmiş⁷, ancak anıt ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Burada incelediğimiz kalıntılar Zeus tapınağının kuzeybatısındaki, dromoslu mezar anıtının doğusunda, yaklaşık 10-15 m. yüksekliğindeki iki büyük kayanın birbirine bakan cephelerinde ve arasında bulunmaktadır. Bu kalıntılar arasında kayalara işlenmiş toplu küçük nişler, büyük bir niş, kapı, basamaklar, akıtma kanalı ve oturma yerleri görülmektedir. Kayaların arasında görülen kalıntıların dışındaki bölümler, maki çalılırları ile kaplanmış ve açıkta kalan bazı kısımlar da defineciler tarafından ve doğal erozyonla tahrip olmuştur. Doğu ve batı yönde kayaların cephelerinde ve zeminde görülebilen yerli kayalara oyulmuş kısımlar burada önemli bir anıtın varlığını, daha da ötesinde burasının bir kutsal alan olabileceğini göstermektedir.

Eğimli arazide, çam ağaçlarının arasında kuzey-güney yönünde uzanan, doğuda ve batıda iki yüksek kaya kütlesi bulunmaktadır (Plan 1, Çiz.1-2, Res.1). Bu iki kayanın güney kısmı 30 m. yüksekliğinde dik bir uçurum şeklindedir ve uçurumun dibinde bir su kaynağı vardır (Res.2). Üç yönden doğal kayalık ile çevrili olan alana kuzeyden ve güneybatı yönden girilebilmektedir. Kuzeyden güneye doğru eğimli bir zemine sahip olan bu alanın kuzey yönü orijinalde kapalı olmalıdır. Çünkü bu yolun doğu kenarında duvar

örgüsü kalıntısı vardır ve batıya doğru devamında yerli kayanın kesilmesiyle oluşturulmuş bir set bulunmaktadır. Kuzey kenar şimdi erozyon nedeniyle eğimli bir şekildedir. Kutsal alanın kullanıldığı dönemlerde, burası yerli kaya ve duvar örgüsüyle bir set şeklinde kapatılmıştır.

A- Giriş

Kült alanının girişi günümüzde olduğu gibi, antik dönemde de güneybatı köşeden, bu alanın batısında uzanan kaya kütlesinin güney kenarından olmalıdır. Çünkü topografik yapıdan anlaşıldığına göre, güneybatı köşeye batıdan gelen bir patika bugün olduğu gibi antik dönemde de girişin burada olduğunu göstermektedir. Güneybatıda yer alan bu girişin kuzeyinde, 10 m. yüksekliğindeki kayanın yola bakan güney cephesinde farklı büyüklükte 9 niş bulunmaktadır (Res.3). Nişlerin 5'i, diğer 4'üne göre daha büyüktür. Bu nişlerin 3'ünün üst kısmı yarım yuvarlak, diğerlerinin üst kenarı ise düzdür. Nişlerin bulunduğu bu kayanın önünden geçildikten sonra kutsal alanın esas giriş kapısına ulaşılmaktadır. Bu kapıdan sonra, kullanıldığı dönemde sekiler halinde düzenlenmiş olan, günümüzde ise erozyon nedeniyle eğimli bir şekle dönüşen kült alanına girilmektedir (Res.4).

B- Büyük Niş

Kutsal alanın doğu yönünde yer alan 15 m. yüksekliğindeki yuvarlak kayanın batı cephesinde dikdörtgen, büyük ve çerçeveli bir niş bulunmaktadır⁸. Bu nişin önünde, nişin ortası hizasından kuzeye doğru nişe paralel olarak çıkılan 0,36 m. yüksekliğinde bir basamak vardır. Basamağın çıktığı kısımda, 1,05 m. genişliğinde düzeltilmiş bir bölüm dikkati çekmektedir (Çiz.3, Res.5). Niş ve önündeki basamağın işçiliği oldukça iyidir. Kaya kütlesinde nişin ve basamakların haricinde herhangi bir işlem yapılmamış ve kaya kendi doğallığı ile korunmuştur. Ancak bu kayanın üzerinde, kayaya oyulan duvar zeminine göre dikdörtgen bir binanın yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız günümüzde, bu binanın duvarı için oyulmuş yerlerden başka hiçbir kalıntı kalmamıştır.

C- Basamaklar

Dikdörtgen nişin yer aldığı kayanın karşısındaki sivri kayanın, kutsal alana bakan doğu cephesinde, kuzeyden güneye doğru bazı düzenlemeler yapılmıştır(Res.6). Batı kenarda, kuzeydeki yüksek kayanın altında küçük bir düzlük alan ve buna bağlı olarak, aşağı doğru inen 3,05 m. uzunluğundaki alanda, 7 basamak görülmektedir⁹. Basamakların yükseklik ve genişlikleri aşağıdan yukarıya doğru çıkıldıkça artmaktadır. Basamakların çıktığı düzlük alandan başlayan ve basamakların doğu kenarı boyunca eğimli olan güneye doğru devam eden, bir akıtma kanalı vardır. Akıtma kanalının derinliği 0,05-0,09 m. arasındadır.

D- Kapı

Basamakların işlendiği yüksek kaya ile güneydeki daha alçak kaya arasında, başlangıçta 2,70 m. genişliğindeki boşluğa, girişi kutsal alan içinden olan bir kapı yerleştirilmiştir(Çiz.4-5, Res.7). Kapının önü ve arkasında görülen dikdörtgen düz yüzeyli ve ince yonulu bloklar, kapının üst ve yan kenarlarından düşmüş olmalıdır. Eşik, girişin olduğu yerde durmaktadır. Eşiğin¹⁰ her iki ucu, yanlardaki kayalara açılan oyuklara yerleştirilmiştir. Eşiğe göre kapı genişliği 1,50 m. olmalıdır. Eşiğin her iki kenarında ve orta bölümünde bulunan dikdörtgen ve yuvarlak oyuklar, kapının ahşap ve iki kanatlı olduğunu göstermektedir¹¹. Eşik üzerinde, kapı kanatları önünde yer alan dikdörtgen oyuntu yerinin bir plinteye ait olabileceği anlaşılmaktadır(Çiz.6). Olasılıkla bu oyuntuya tören sırasında tanrıçanın heykel ya da kabartması yerleştiriliyordu.

Girişten sonraki bölüm hiçbir düzenleme yapılmamış doğal kayalıktan ibaret olduğu için, her iki yöndeki kayaların durumuna bağlı olarak genişlik daralmakta ve sonuçta kaya açıklığı 0,95 m.ye kadar düşmektedir(Çiz.1). Buranın devamında kayanın doğal yapısından her hangi başka bir yere geçiş ya da yol yoktur. Çünkü iki kaya arasındaki bu boşluğun devamı yüksek bir yar ile son bulmaktadır. Bu da kapının her hangi bir yere giriş amaçlı yapılmadığını göster-

mektedir. Yalnız yüzeydeki mimari kalıntılara göre, orijinalinde kutsal alan içinden kapıya bakıldığında, kapının kapı kanatları ile birlikte tam olduğu anlaşılmaktadır.

E- Kanal

Yukarıdan aşağı doğru, merdivenin doğu kenarı boyunca uzanan kanal, kapının başladığı hizada kuzey uçta kaybolmakta ve kapı eşiğinin güney bitiminden sonra yerli kaya üzerinde ana giriş kapısının olduğu güney yöne doğru devam etmektedir(Res.6). Yukarıdan gelen sıvı kapı önündeki törenlerde ve bir şekilde Kybele kapısı önünden geçerek ikinci kanal yoluyla güneydeki girişe akıtılarak(Res.4) seremoni için kullanılıyordu. Ancak bu kanalın kapı önündeki şekli ve devamındaki kanal ile olan bağlantısı hakkında, kesin bir şey söylemek zordur.

F- Teraslar

Dikdörtgen nişli kaya ile basamaklı kaya arasında ortalama 10 m. genişliğinde bir alan bulunmaktadır. Bu alan kuzeyden erozyonla gelen toprak ve taşla dolmuştur. Burada doğu-batı yönünde yerli kaya kesilerek ve bir kısmına duvar örülerek büyük nişe kadar uzanan bir teras oluşturulmuştur. Bu terastan üst kısma geçiş ise doğu kenarda nişin önünde olmalıdır. Yalnız kuzey kenara yakın orta kısımda kademeli bir bölüm dik kati çekmektedir(Çiz.1, Res.7). Bu kademeli bölümün orta kısmında, 0,19 m. yüksekliğindeki ilk basamakta her iki yöndeki kenarlardan daha önce başlayan 0,68 m. genişliğinde, 0,18 m. derinliğinde bir seviye vardır. İlk basamaktan sonra, ortalama 1 m. devam eden düzlük kuzey kenarda 0,52-0,92 m. yüksekliğinde bir yükselti ile son bulmaktadır. Bu yükseltinin üst kısmı doğudan batıya doğru iki basamak şeklinde kademelidir. Bu kademe, oluşturulan teras duvarının yeri olmalıdır. Terasın önünde ileri çıkıntı yapan düzlükte ise, töreni yöneten rahibin oturduğu koltuğun yeri görülmektedir.

Bu kült alanına¹² kayaların arasından geçilmesi ve etrafının doğal kayalarla sınırlandırılmış bir mekandan oluşması, ilk anda Yazılıkaya¹³ gibi doğal kayalık ortam-

lara kurulmuş olan kutsal mekanları çağrıştırmaktadır. Özellikle Labraunda kült alanının; Anadolu'da Kybele için ormanlık alanlarda¹⁴ ve yeşillikler arasında, aynı eksen üzerinde karşılıklı kayaların cepheleğinde yer alan bir kaya nişi ve kaya oyuğundan oluşan anıtlara olan benzerliği fazladır. Tunç çağından beri yerel olarak yapılmış bir çok kabartma ve anıtların doğal su kaynaklarının yakınında yer alması, bir Anadolu geleneğidir¹⁵ Bu geleneğe bağlı olarak, Labraunda açık hava kült alanı, Frigya'daki Eumeneia Kybele kutsal alanı¹⁶ ve diğer kutsal alanlarda olduğu gibi, ana su kaynağının yanında yükselen kayalık alanda yapılmıştır. Ayrıca önünde basamak bulunan büyük bir nişin olması, düleştirilmiş bir mekan ve kayanın özüne ulaşmayı temsil eden basamakların bulunması, görünürde devamı olmayıp, manasal bir amaç için yapıldığı anlaşılan bir kapının olması, sıvı sunuların akıtıldığı bir kanal ile değişik ölçülerde ve şekillerde nişlerin yapılması, Anadolu için yerli olduğu bilim adamlarınca tereddütsüz kabul edilen, köklü bir inancın¹⁷ belgelerinden başka ne olabilir?. Burada, Karahisar açık hava tapınağında¹⁸ olduğu gibi, Anadolu'nun farklı bölgelerinde her gün bir yenisi tanıtılan; bazen tek tek, bazen de gruplar halinde gördüğümüz kaya anıtları birleştirilmiş ve bir kutsal alan oluşturulmuştur.

Kutsal alanın girişi önünde kayaların yüzeyine işlenmiş olan küçük nişler, bu kült alanının girişini ve bu alanın dini önemini göstermektedir. Kült ile ilgili olduğu açık olan bu nişlerden¹⁹ Urartularda Harput'da²⁰ ve bu bölgede Latmos Herakleia'sında yol kenarlarında ve evlerde²¹, Beşik Kale'de doğal kayalar arasına oyulmuş Kybele kutsal alanında²² yaygın olarak görülmektedir. Dağların ve kayaların kutsallığına inanıldığı için, yol kenarındaki kayaların yüzeylerine Fasıllar'da toplu haçların yapılması ve Karahisar'da Arapça "Allah" yazılarının yazılması kutsallık açısından bunların bir devamıdır. Bunlar önemli geçişlere, kayalara ve dağların kutsallığına inanan insanların kendi inançlarına göre verdikleri önemi göstermektedir.

Labraunda kutsal alanının en önemli kılınlarından birisi doğudaki kayada görülen niştir. Buradaki nişin genişliği yüksekliğinden daha az olduğu için yatay durmaktadır. Anadolu'da gördüğümüz örnekler genelde dikeydir ve bunlar niş veya mihrap olarak isimlendirilmiştir. Mihraplar ile birlikte veya ayrı olarak işlenmiş yatay nişlerin de varlığı bilinmektedir. Tuşpa Meherkapı kaya tapınağında²³ mihraplık, yakınında yatay bir niş ile birlikte görülmektedir. Samos kent dağı mihraplığındaki²⁴ örneklerin birisi dikdörtgen iken, diğeri kareye yakındır. Ölçek olarak daha küçük ve toplu olarak düzenlenmiş olan Efes Panayır Dağı²⁵ ve Telmessos Kale²⁶ mihraplıklarında, genişliği yüksekliğinden az ve fazla olan örnekler toplu olarak yapılmışlardır. Nişlerin kenarlarında görülen çerçeveler ise, Tuşpa Meherkapı kaya tapınağında²⁷ büyük, Köyceğiz Asartepe mihrabında²⁸ küçük örneklerde görülebilen genel bir uygulamadır²⁹. Hemite dağının Anazarbos'a bakan yamacında, kitabe ile Zeus Olybris'e adanmış bir kült yeri olduğu anlaşılan bir niş bulunmuştur³⁰. Bu niş yatay dikdörtgen şeklindedir ve niş kenarı ile taş yüzeyi olduğu gibi bırakılıp her hangi bir düzeltme yapılmamıştır. Bu mihraplıkların ya da nişlerin kabartmalı ya da kabartmasız olmalarında her hangi bir fark olmadığı gibi, büyük ya da küçük olmasında veya yatay ya da dikey olmasında da her hangi bir anlam farklılığı yoktur. A. Diler tarafından Kanunos'da bulunan ve ağzı bir stelle kapatılan gömü nişleri³¹ dışındakilerin hepsi, kapaksız ve hep aynı anlamda; kült için yapılmışlardır³². Bilinen örneklerle göre şekil ve sunulduğu alan olarak Labraunda nişinin de kült amaçlı yapıldığı açıktır.

Kutsal alanın batı kenarındaki sembolik kapı, kaya mihrapları gibi düşünülüp yapılmıştır. Kaya mihrapları ile kapılar özde aynıdır³³. Kapılar bir yere girişi, nişler de aynı anlamda kayanın ya da dağın özüne açılışı ifade etmektedirler. Manadaki bu benzerlik şekilde de aynıdır. Çünkü nişin gerisinde kayanın özü ve kayanın da arkasında dağın kendisi, dağa açılan ve fonksiyonel olmayan kapının gerisinde ise, doğal kayalık ve yine dağın kendisi vardır. Her ikisinde de ulaş-

lan nokta tektir. Sadece nişler, kapıların biraz daha sembolize edilmiş biçimidir. Van-Tuşpa Meherkapı'da kaya nişlerinin günümüze kadar "kapı" ismiyle gelmesi³⁴, bu şekildeki kalıntıların isim ve manada bir ayrımının olmadığını göstermesi açısından çok önemlidir³⁵.

Nişler ile kapılar arasındaki şekil³⁶ ve anlam benzerliği, Urartularda da görülmektedir. Urartu tapınakları genellikle tek cepheli oldukları için tüm ağırlık ön cepheye verilmiş³⁷ ve tapınak girişleri kemerli ve dikdörtgen şeklinde inşa edilmiştir³⁸. Bu tapınak girişleri aynı şekilde nişlere yansımış ve nişler hem dikdörtgen, hem kemerli³⁹ olarak yapılmıştır⁴⁰. Dikdörtgen veya kemerli; içi boş olarak yapılan nişler Urartu tapınak kapılarının kapalı şekli, kült heykeli görülen nişler ise, tapınak kapılarının açık şekli olarak yorumlanmıştır⁴¹. Urartularda da, Kybele nişlerinde olduğu gibi, kapı ya da nişlerin arkasında tanrının varolduğu ve buradan her an çıkabileceğine inanılmıştır⁴². Labraunda'daki kapı da aynı düşünce ve inançla yapılmış olmalı ve ahşap kapının önünde eşikte varolan dikdörtgen oyuğa ise, tören esnasında tanrıçanın heykeli veya kabartması konulmuş olmalıdır.

Frigya'da Aslankaya mihrabının⁴³ sanki içe açılmış kapı kanatları gibi betimlenişi, benzer şekilde, kapı olarak yorumlanmasından kaynaklanmış olmalıdır⁴⁴. Çünkü Urartularda olduğu gibi⁴⁵, Frig anıtlarında da bu nişlerin adı kapıdır ve Urartularda Hal-di'nin, Frigler'de Kybele'nin evine açılır. Zivistan (Elmalı)'da Hazine Piri Kapısı⁴⁶, Yeşilalıç (Pagan)'da Yeşilalıç kapısı⁴⁷, Toprakka-le'de Meher Kapı⁴⁸, Göynük'te Kumcaboğazkapıkaya⁴⁹, Emregöl kıyısında Büyükkapıkaya⁵⁰ ve Küçükkapıkaya'nın⁵¹ hepsi birer niştir, kapı kaya olarak isimlendirilmiştir ve tanrı-tanrıçanın evinin adıdır. Alaburun tümülüsünün doğu yamacında yapılan kazıda⁵² U şeklinde bir alan ve 1,20 m. genişliğinde her hangi bir yere girişi olmayan, Labraunda'dakine manada benzer bir kapı tespit edilmiştir. Bu kapının da her iki yan kenarları hiçbir düzeltme yapılmadan bırakılmış doğal kayadır. Labraunda örneğinde ol-

duğu gibi kapının üst kısmında lento taşının her iki ucunun yerleştirildiği oyuk ve kapı zemininde eşik tespit edilmiş⁵³ (Res.8) ve bu alanın bir açık hava tapınağı veya bir kutsal alan olabileceği belirtilmiştir⁵⁴.

Midaskent'in Yazılıkayası, kayaya kazılmış mimari resmiyle tam bir tapınak görüntüsündedir ve lento ve sövesiyle vurgulanan kapının gerisinde nişin içinde ise, Kybele betimlenmiştir. Bu F. Işık'ın da belirttiği gibi⁵⁵ "...kapı açılmış içindeki tanrıça yontusu görünüyor gibi oluş..."tan başka bir şey olmaz. Burada tanrıçanın evi dıştan etkili görünümüyle göz kamaştıran kabuk değil, mihrapla simgeleştirilen ve bir kapıyla girilen dağın dip derinlikleridir⁵⁶. Dağların içindeki derinliklere açılan kaya kapıları, tanrısal gücün simgesi olan mihraplardır⁵⁷. Kybele'nin evinin dağın içinde olduğunun kabul edilmişliğinin bir göstergesi olarak, dağlara ya da kayanın özüne açılan mihraplar, Anadolu insanı tarafından mana ile ilişkili bir şekilde, kapı olarak isimlendirilmiştir⁵⁸. Dağlardaki bu kayalarda var olan mihraplar veya kapıların kutsallığı ve manası hep aynı anlamda devam etmiştir⁵⁹. Labraunda açık hava kült alanındaki kapı diğerleri gibi bu dini uygulamanın güzel örneklerinden birisidir.

Kutsal alanın doğu yönündeki nişin önünde bulunan iki basamağın ve devamındaki doğal kayalık önünde biten düzleştirilmiş alan ile batıda kapının üstü hizasından başlayıp 7 basamaktan sonra düzleştirilmiş bir alan ile son bulan basamaklı bölümler, doğuda Urartulardan başlayıp, Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılan kaya anıtlarındandır. Bunlarda basamakların azlığı veya çokluğu manada önemli değildir. Bu anıtlarda önemli olan basamaklı bir yükseliş ve bunun ifade ettiği anlamdır. Labraunda'da basamaklı anıtların birinin nişin önünde, diğerinin kapının yanında olması, özellikle seçilip yapılmış olduğunu göstermektedir. Bunların arasındaki en önemli benzerlik, her ikisinin de kayanın önünde, kayaya paralel yükselmesidir. Bu yükselişler kayanın özüne ulaşmaktadır. Yalnız bu basamaklar yanında bulunan anıtın diğer bölümleri ile de

ilişkili oldukları için kayalara paralel yapılmak zorunda kalmıştır. Basamaklı sunaklarda var olan fonksiyonların tamamı burada da görülebilir. Karahisar⁶⁰, Payalar Yaylası⁶¹, Merdiven Gediği⁶² ve Domuztepe⁶³ anıtlarında bulunan basamaklar kayanın orta kısmında son bulurken, Pertek Urartu tapınım alanında⁶⁴, Midas⁶⁵, Beyşehir-Karahisar'da⁶⁶, Dibektaş'ında⁶⁷ olduğu gibi kayanın zirvesinde de sonlana bilmektedir. Labraunda'daki basamaklı anıtlar, yanlarında bulunan kaya kütlelerine bağlı olmaları ve onun özünde son bulmaları bakımından birinci gruba, basamakların en sonunda düz bir alan ile son bulması bakımından ise ikinci gruba girmektedir. Bu basamaklı anıtların tamamı özde aynı manayı ifade ettikleri için, ya kayanın özüne, ya da kayanın zirvesine ulaşmaktadır.

Batıdaki basamakların doğu kenarı boyunca devam edip, kapının üzerinden geçerek kutsal alana giriş kapısına ulaşan kanal, aynı şekilde diğer anıtlarda fazla görülmeyen bir uygulamadır. Yalnız detaylar incelendiğinde pek çok yönlerin diğer anıtlara benzediği dikkati çekmektedir. Basamaklı sunaklarda sıvı sunular için genelde basamakların bitimindeki düzlükte sunu çanağı bulunmaktadır⁶⁸. Burada ise sunu çanağı yok, yalnız basamakların yanında kanal vardır. Basamak sayısı farklı olmakla birlikte aynı şekilde basamak ve yanındaki kanaldan Karahisar'da⁶⁹ da bulunmaktadır. Karahisar'daki bu kanal yıkılmış olan anıtın üst kısmından gelmekte ve en alt basamakta kalmaktadır. Yalnız Labraunda'da şekilde önemli bir farklılık vardır ve kanal kutsal alanın girişinde son bulmaktadır. Büyük olasılıkla Labraunda'da yukarıdan akıtılan sıvı sunu ile hem mihrap anlamında kullanılan kapı, hem de giriş kapısının önü kutsanmış olmaktadır. Çünkü kanal girişin dış kısmında son bulmaktadır. Burası aynı zamanda küçük nişlerin bulunduğu alandır(Res.3-4).

Burada görülen kanal, Hitit-Urartu ve Frig uygarlıklarını birbirine bağlayan ve bu kültür ortaklığının bir başka ürünü olarak kabul edilen sıvı sunma işlevinin bir başka şeklidir. Frigya'daki tapınma amaçlı Delikli-

taş⁷², Maltaş⁷³, Fındık⁷⁴, Değirmen⁷⁵ ve Bahşayış (Bahşiş)⁷⁶ kaya anıtları mihrabına inen kuyular ile bu kanal arasında da yakın bir benzerlik kurmak mümkündür. Çünkü bu anıtlarda ortak olan yön, sunu ve kutsanmadır. V. Özkaya bu anıtlarda Taurobolium (boğaların kurban edilmesi) ve Criobolium (koçların kurban edilmesi) törenlerinin yapıldığını, Kybele için boğa, Attis için de koç kurban edildiğini belirtmektedir⁷⁷. Urartu Yeşilalıç kapısındaki yazıta göre, Haldi kapısı için bir koyun kurban edileceğinin belirtilmiş olması, eskiden de bu geleneğin var olduğunu göstermektedir.

Doğudaki niş ile batıdaki basamaklar arasında, aynı hizada bulunan basamaklı bölüm diğerlerinden farklı olarak düzenlenmiştir(Res.8). Doğal kayada, önce her iki kenarı geride, dikdörtgen olarak orta kısmı ile ride bir çıkıntı oluşturacak şekilde bir basamak yapılmış, sonra geniş bir düzlük ve bunun gerisinde, önceki kısma dik olarak daha yüksekte kademeler yerleştirilmiştir. Aynı yönde bulunan biri ileride, diğeri geride olan basamaklar ile aynı hizada fakat yükseklik farkı ile ayrılan basamaklar, koltuklu anıtlarda görülmektedir. Midaskent⁷⁹ ve Karahisar'da⁸⁰, oturulacak koltuğa çıkan basamaklar ileride ve önce başlamakta, altara çıkan basamaklar ise daha geridedir. Her iki basamağın aynı yerde, aynı yönde yan yana olmasına rağmen, bu farklı başlama ile belirgin bir farklılık dikkati çekmektedir⁸¹. Benzerlikler dikkate alındığında burada da benzer şekilde bir koltuk var olmalıdır. Yalnız buradaki koltuk tek başınaydı. Çünkü burada gerekli törenlerin yapılacağı alanlar, aynı mekanda biraz aralıklı yapılmıştı. Her ikisinde de koltuklar aynı fonksiyondaydı ve buraya rahip oturuyor olmalıydı. Burada var olan koltuk ise, yerli kayaya sabitlenmiş olmadığı veya taşınabilir olduğu için bugün yerinde görülememektedir. Bu seviyenin arkasındaki kayaların kesilmesiyle oluşturulan yükseltiler ise, buraya yerleştirilen koltuğun arka kısmını ve üst terasın duvar zeminini oluşturmaktadır.

Yüzeydeki kalıntılara göre, açık hava kült alanının tarihini belirlemek zordur. An-

cak Herodotos'un(V, 119) Zeus Labraundos'a yalnızca yerli halk olan Karyalıların kurban verdiğini belirtmesi, o dönemde burasının eski bir kült alanı olduğunu ve burada eskiden gelen Karyalılara ait Klasik Dönem öncesine giden dini bir önemin var olduğunu göstermektedir. Labraunda M.Ö. 4. yy'da Hekatomnosogulları Dönemi'nde gösterişli duruma getirilmiştir. Mylasa'da doğmuş olan Mausolos'un başlattığı ve kardeşi Idrueus'un tamamladığı tapınağın Zeus'a ait olması⁸², Labraunda'nın kutsallığını ve baş tanrı ile ilgili eski ve köklü bir kültürün varlığını bildiklerini göstermektedir. Sikkelerde önce savaşçı kimliği ile betimlenen Zeus⁸³, daha sonra alışılmışın dışında Efesli Artemisi andıran Arkaik bir görünümle çıkarak, kendisinden önceki bir tanrıça ile birleştirilmiş⁸⁴ ve onun bazı sembolleri ile birlikte tasvir edilmiştir⁸⁵(Res.9).

Labraunda'da tanrının Efes Artemisi gibi yumrulardan oluşan testisler ve kült elbiseyle gösterilmesi, özün ana tanrıçaya dayandığını gösterir. Kabartmalarda⁸⁶ tanrı, bir erkekten çok kadın şeklinde betimlenmiş ve bütününde doğuya özgü bir hava vardır. Zeus'un bu tipi Karya'da Labraunda dışındaki kentlerde⁸⁷ ve Frigya Bölgesi'nde⁸⁸ de görülmektedir. Kabartmaların genel katılığı, vücudun bir mumya gibi sarılması, yerel bir kutsallığa tanıklık eder⁸⁹. Efes Artemisi, Magnesia Artemisi, Sardes Artemisi ve Aphrodisias Aphrodites'i bölgede; özü üreme, bolluk ve berekete, yani anaya dayanan kutsallığa ve bunun Labraunda tanrısına olan etkisine açık olarak işaret eder. Kabartmalarda ayakların sıkıca birleşmesi ve yuvarlaklığı, Mezopotamya etkisini çağrıştırmakta ve özde ise, doğuya Hititlere dayanan bir sanat anlayışını yansıtmaktadır. Tanrının boynunda bir kolyenin olması, özellikle Hellenistik Dönemde Anadolu'da bulunan pişmiş toprak Kybele heykelcikleri⁹⁰ üzerinde de rahatlıkla görülebilir. Görülüyor ki Zeus Labraundos bütün açıklığı ile özü ana tanrıçaya dayanan yerel Efes Artemisi'nin etkisini açığa vurmaktadır.

Zeus Labraundos'un sağ elinde taşıdığı çift ağızlı balta, Anadolu'nun farklı bölge-

lerinde görülen, geçmişi Hititlere kadar uzanan köklü bir geleneğin devamıdır. Yazılıkaya'daki kaya tapınağında tanrı Şarruma sağ elinde asa, sol elinde ise çift ağızlı balta taşımaktadır⁹¹. Bu gelenek Geç Hitit Malatya⁹² ve Sakcagözü⁹³ kabartmalarında da devam etmiştir. Bu çift ağızlı balta, Roma Dönemi'nde Frigya ve Lidya Bölgeleri'nde güç ve hakimiyetin bir sembolü olarak yerel tanrı⁹⁴ ve kahramanlar⁹⁵ için bir sembol olarak kullanılmıştır.

Buradaki kalıntılar kutsal alandaki kültürün eski olduğu ve Zeus'un betimlemelerinde görülen Artemis'e ait tasvirler ise; önceden Labraunda'da var olan ana tanrıça kültürünün Zeus adına tapınak yapılmasından sonra, Zeus ile birleştirildiği şeklinde açıklanabilir. Kalıntı sikke ve heykellerin tamamı, Labraunda'da eski bir ana tanrıça kültürünün varlığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Tabai görkemli örneği ile Karya Bölgesi'nde⁹⁶ varlığı bilinen Anadolu'nun ana tanrıçası ile ilgili kaya mihraplarının yalnız olmadığı anlaşılmaktadır⁹⁷. Diğer bölgelerde olduğu gibi bu bölgede de köklü Anadolu geleneğine uygun olarak doğal kayalarla sınırlandırılmış kutsal alanların da var olduğunu söyleyebiliriz.

Bu kayalıklar arasına gizlenmiş olan kalıntılar, Anadolu'nun köklü ve yerli kültürünün varlığını doğrulamaktadır. Klasik Dönemde Karya Bölgesi'nde, Zeus için burasının kült yeri olarak seçilmesinin en önemli nedenlerinden birisi, burada daha önce var olan bir kült olmalıdır. Burada Labraundalılar bir Urartulu ya da Frigyalı gibi⁹⁸ tanrısına tapınımı özde tanrı gücünün algılandığı bir kaya kapısı ve kayalar arasında basamaklı sunaklarda ya da kaya çanaklarında yapmak istemiş ve bu açık hava tapınağını inşa etmiştir. Dağ, doğa ve kayalar öyle özümsemiş ve kabul edilmiş olmalı ki herhangi bir düzenleme bile yapılmasına gerek duyulmamıştır. Çünkü bu kült alanı doğuda Urartular, orta-batıda Frigler ve Ege'de Ion kültürleri arasında var olan bir sentezin⁹⁹ ürünlerinden birisi olarak değerlendirilmelidir.

NOTLAR

¹ Labraunda hakkında bkz. Gonszyniec, 1924, 277-282; A. Laumonier, 1958, 39-140; A. Westholm, 1978, 543-547, Lev.159-160; M.L. Sâflund, 1980; P. Hellström-T. Thieme, 1982; M.v. Meier-Brügger, 1983; G.E. Bean, 1987, 32-34, 60-72; E. Akurgal, 1995b, 402-403, Şek.365, Lev.94a.

² Karya ve İonya Bölgesi'nde; Milet'e bağlı dini merkez Didyma, Mylasa'ya bağlı dini merkez Labraunda, Kolophon'a bağlı dini merkez Klaros, Stratonikeia'ya bağlı dini merkezin de Lagina olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında bağlı olduğu kente en uzak dini merkez (14 km) Labraunda'dır.

³ Mylasa ve çevresinde Zeus'a üç ayrı ad altında tapınılmaktadır. Bunlar; Zeus Karios, Zeus Labrundos ya da Zeus Stratios ve Zeus Osogostur(A. Laumonier, 1958, 41-126; G.E. Bean, 1987, 32-33). Herodotos'un(V. 119) verdiği bilgiye göre Zeus Labrundos ya da Zeus Stratios'a yalnızca Karyalılar tanınmaktadır.

⁴ Labraunda'da 1948-1950 yıllarında Prof. A. W. Persson, 1951 ve 1953 yıllarında Prof. G. Sâflund ve 1960 yılında da Prof. A. Westholm başkanlığında kazılar yapılmıştır.

⁵ Kazı çalışmaları ve bunların sonuçları için bkz. A. Westholm, 1963; M.L. Sâflund, 1980; P. Hellström-T. Thieme, 1982; M. v. Meier-Brügger, 1983. A. Westholm, 1978, 544-545.

⁶ Tegea'da Athena Alea kutsal alanına; Zeus Labrundos ve onun iki yanında İdreas ve Ada'nın da betimlendiği bir adak kabartmasının sunulması, Karya Satraplığı'nın bu dönemde, kutsal alanların en önemli koruyuculuğunu da üstlendiklerini göstermektedir(Walker, 1995, 52-53, Res.34; A. Peschlow-Bindokat, 1996, 16-17, Res.11). Bu alanda M.Ö.7.yy sonundan daha erkene giden kalıntı bulunmamıştır. M.Ö.6.yy'da Herotot'un(V.119) düzlükte ağaçlık koru içinde yer aldığını bildirdiği Zeus Stratios kutsal alanında, en erken M.Ö.5.yy'a giden in antis planlı, kare naoslu küçük bir tapınağın var olabileceğini araştırmacılar bildirmektedir(A. Westholm, 1978, 544).

⁷ A. Westholm, 1963, Fig.66a, 67a; P. Hellström-T. Thieme, 1982, Pl.26.

⁸ Niş yer seviyesinden 1,25 m. yükseklikte olup, 1,95 m. genişliğinde, 1,25 m. yüksekliğinde ve 0,45 m. derinliğindedir. Nişin üst ve her iki yan kenarında 0,31 m. genişliğinde ve 0,03-0,10 m. derinliğinde çerçeve işlenmiştir.

⁹ Basamakların genişlikleri 0,80-1,03 m., yükseklikleri 0,13-0,27 m. arasında değişmektedir. En aşağıdaki ilk basamakların yükseklik ve genişliği daha azdır.

¹⁰ Eşik 0,71 m. genişliğinde, 2,16 m. uzunluğunda ve 0,35 m. yüksekliğindedir.

¹¹ Bu kapı kanatlarının ahşap olabileceği ile ilgili eşik taşı üzerindeki oyuklardan başka her hangi bir kalıntı yoktur. Yalnız Frig kaya anıtlarında nişlerin yapıış şekline göre ahşap olma ihtimali daha fazla olduğu için ahşap kapılar diye tanımladık.

¹² Bugün yüzeyde görülenler, bir kutsal alan için çok önemli bulgular olmasına rağmen böyle ihtisamlı bir yer için yeterli değildir. Biz burada sadece yüzeyde görülebilecekleri tanımladık. Erozyonla kapatılan ve çalılık alanlar içerisinde bulunan pek çok kalıntının var olduğu kesindir. Yalnız bunlar, ancak burada yapılacak bir temizlik ve kazı çalışmasından sonra ortaya çıkabilir. Bu nedenle burası ile ilgili yorumlarda olabilecek diğer anıtları da dikkate alarak daha geniş düşünmenin anı ve önemini anlamak açısından faydalı olacaktır.

¹³ E. Akurgal, 1995a, Yazılıkaya, Şek.37-49; Boğazköy Yazılıkayası Hitit öncesinde IV. Tuthaliya Dönemi'nde yapılan 66 tanrı ve tanrıça kabartmaları yapılmadan önce de bir tapınaktı. Çünkü sonraları resimlerle somutlaştırılan tanrısalılık, Hatti ve Eski Hitit geleneğinde doğal kayada, soyut olarak algılanırdı(F. Işık, 1999, 6, Res.15).

¹⁴ A. Erhat, 1989, 199-200, Ayrıca tanrıça adına yapılan dini törenlerin şekli için bkz. Özbayaoğlu, 1999, 227-239.

¹⁵ T.J. Smith, 1997, 18-19.

¹⁶ Bu kutsal alan ile ilgili detaylı bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

¹⁷ Akıtmış kanalları Urartular'da görülüp oradan tüm Anadolu'ya yayılmıştır(F. Işık, 1989, 17-18).

¹⁸ Son araştırmalar ile Lykaonia Bölgesi'nde, Beyşehir yakınlarındaki Karahisar'da aynı şekilde yerli kayalarla sınırlanmış bir kutsal alanın varlığı belirlenmiştir(A. Baldiran-B. Söğüt, 2000, (Baskıda)).

¹⁹ Van Bölgesi'nde bulunan Urartu krallığına ait çivi yazılı anıtsal kaya nişleri için bkz. O. Belli, 2000, 386-392.

²⁰ Burada farklı şekillerde ve farklı derinliklerde üç niş birlikte bulunmaktadır. Bkz. F. Işık, 1987b, 525, Res.42. Ayrıca İtalya'da da Bieda kentinde küçük ve büyük, üst kısmı alınlıklı, kemerli ve düz nişler birlikte aynı alanda bulunmaktadır(H. Koch-E.v. Mercklin-C. Wieckhard, 1915, 285-286, Res.78-79).

²¹ A. Peschlow, 1995, 128, Res.6; A. Peschlow-Bindokat, 1996, 40-42, Res.48.

²² Tek veya toplu olarak, üst kısımları düz ve kemerli şekillerde görülmektedir. Bkz. A. Peschlow, 1986, 156-158, Res.6-7, 13.

²³ F. Işık, 1999, 5-6, Res.13; O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10.

²⁴ F. Işık, 1999, 4, Res.6.

²⁵ F. Işık, 1999, 4, Res.4.

²⁶ F. Işık, 1999, 4, Res.6.

²⁷ F. Işık, 1999, 5-6, Res.13; O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10.

²⁸ F. Işık, 1999, 5, Res.9.

²⁹ Nişlerin kenarlarında çerçevelerin olup olmaması tarih farkından kaynaklanıyor olmalıdır. Çünkü içindeki kitabelere göre tarihlendirilen Urartu krallığına ait çivi yazılı nişlerden çerçevesiz ve diğerlerine göre daha basit yapılan Hazine Piri Kapısı bu şekildeki nişlerin ilk örneği, daha gösterişli ve çerçevesiz yapılan Yeşilaliç ve Meher kapısı ise daha sonrasına M.Ö. 820-810 yıllarına verilmiştir(O. Belli, 2000, 388, 391-392, Fig.1-2, 6, 8, 9-10).

³⁰ Adana-Kadirli'nin 20 km. güneyindeki Hemite dağında bulunan Dağ tanrısı Zeus Olybris kültü ile ilgili bir diğer yazıt ta Anazarbos'ta bulunmuştur. Nişin içinde arka yüzeyde tam işlenmemiş dikdörtgen bir kabartma bulunmaktadır(M.H. Sayar-P. Siewert-H. Taeuber, 1993, 180-181, Res.9). Ayrıca Zeus Olybris için bkz. N. Şahin, 2001, 120.

³¹ A. Diler, 2001, Baskıda.

³² F. Işık, 1999, 4. Urartu kaya mezarlarında tapınım amaçlı nişler görülmektedir ve bunların en ve boyları birbirlerine yakındır. Derinlikleri ise 0,57-1,40 m. arasında değişmektedir. Urartu mezar nişleri hakkında geniş bilgi için bkz. N. Çevik, 1997, 425-426, Res.8-12.

³³ O. Belli, 2000, 386.

³⁴ Meherkapı ve Taşkapı'nın ölçü ve biçimde Urartu tapınak kapılarına benzemesi, kapıların kaya derinliğinde bir tanrı evine açıldığını göstermektedir(F. Işık, 1999, 5).

³⁵ Ön cephe kapı arkasında ise sanki bir hiçbirşeylik gibi boşluk ya da doğal kayalık ya da dağın özüne açılması bir soyutluktan başka bir şey değildir.

³⁶ Labraunda kapısının zeminden yüksekte yapılması, Urartu Meher kapısı(F. Işık, 1999, 5-6, Res.13; O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10) ile benzerlik göstermektedir.

³⁷ T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 392.

³⁸ Urartular kemerli kapıyı Asurlulardan alarak tapınaklarında uygulamışlardır(T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 398-399).

³⁹ Kemerli nişler Urartular'da M.Ö. 9. yy sonu 8. yy başından itibaren görülmektedir(T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 399).

⁴⁰ Urartu tapınak kapıları ile nişlerini karşılaştırmak için bkz. T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 396-400, Res.6-8.

⁴¹ T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 397, Res.8.

⁴² O. Belli, 2000, 387.

⁴³ E. Akurgal, 1995b, 195, Lev.66-67; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 98-100; T.T. Sivas, 1999, 100-109, Lev.58-69.

⁴⁴ F. Işık, 1989, 19.

⁴⁵ O. Belli, 2000, 386.

⁴⁶ O. Belli, 2000, 387-389, Fig.1-2.

⁴⁷ O. Belli, 2000, 389-391, Fig.6, 8.

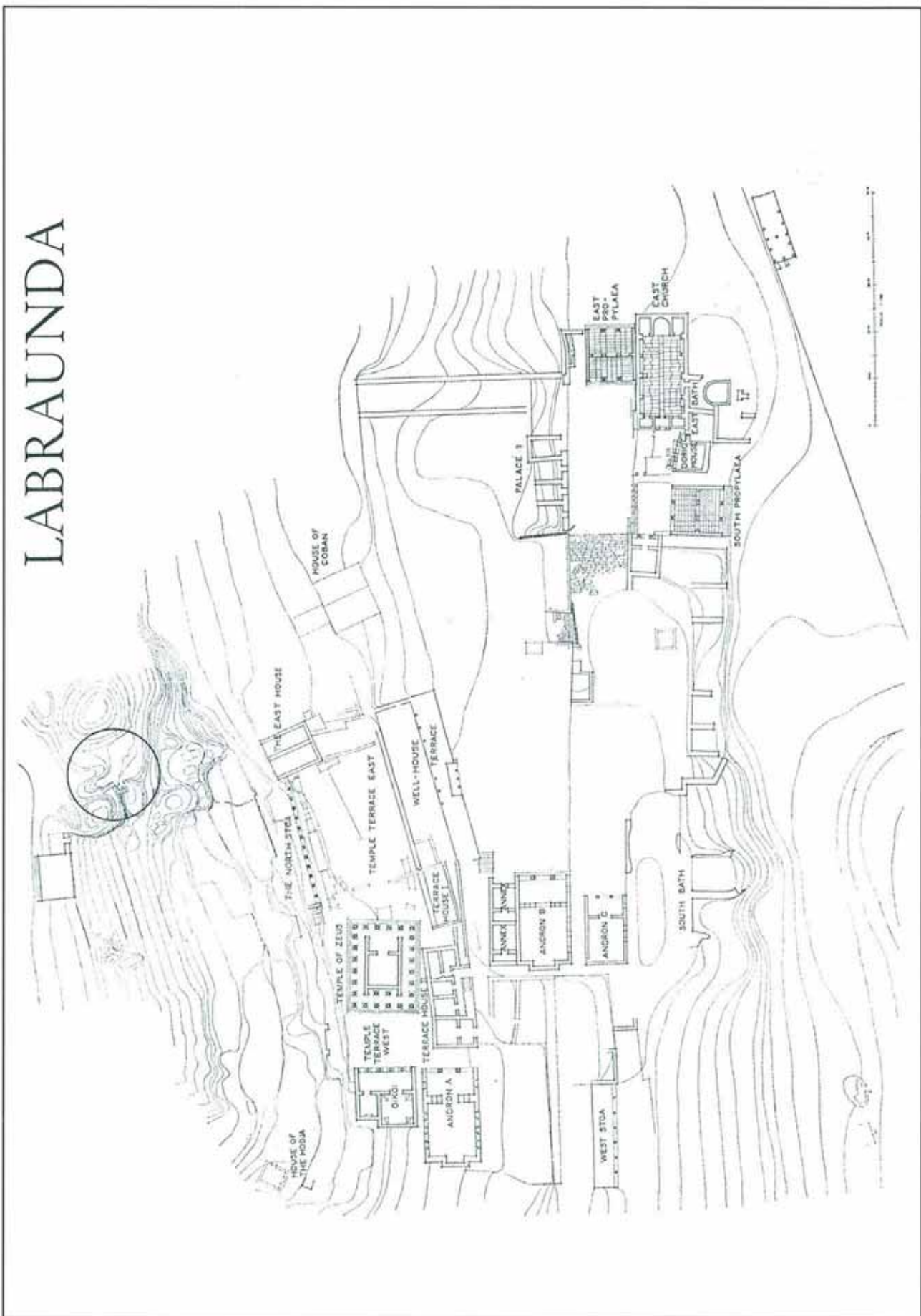
⁴⁸ O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10.

⁴⁹ C.H.E. Haspels, 1971, Res.159; F. Işık, 1989, 18, Res.19; T.T. Sivas, 1999, 136-139, Lev.99-101; F. Işık, 1999, 5.

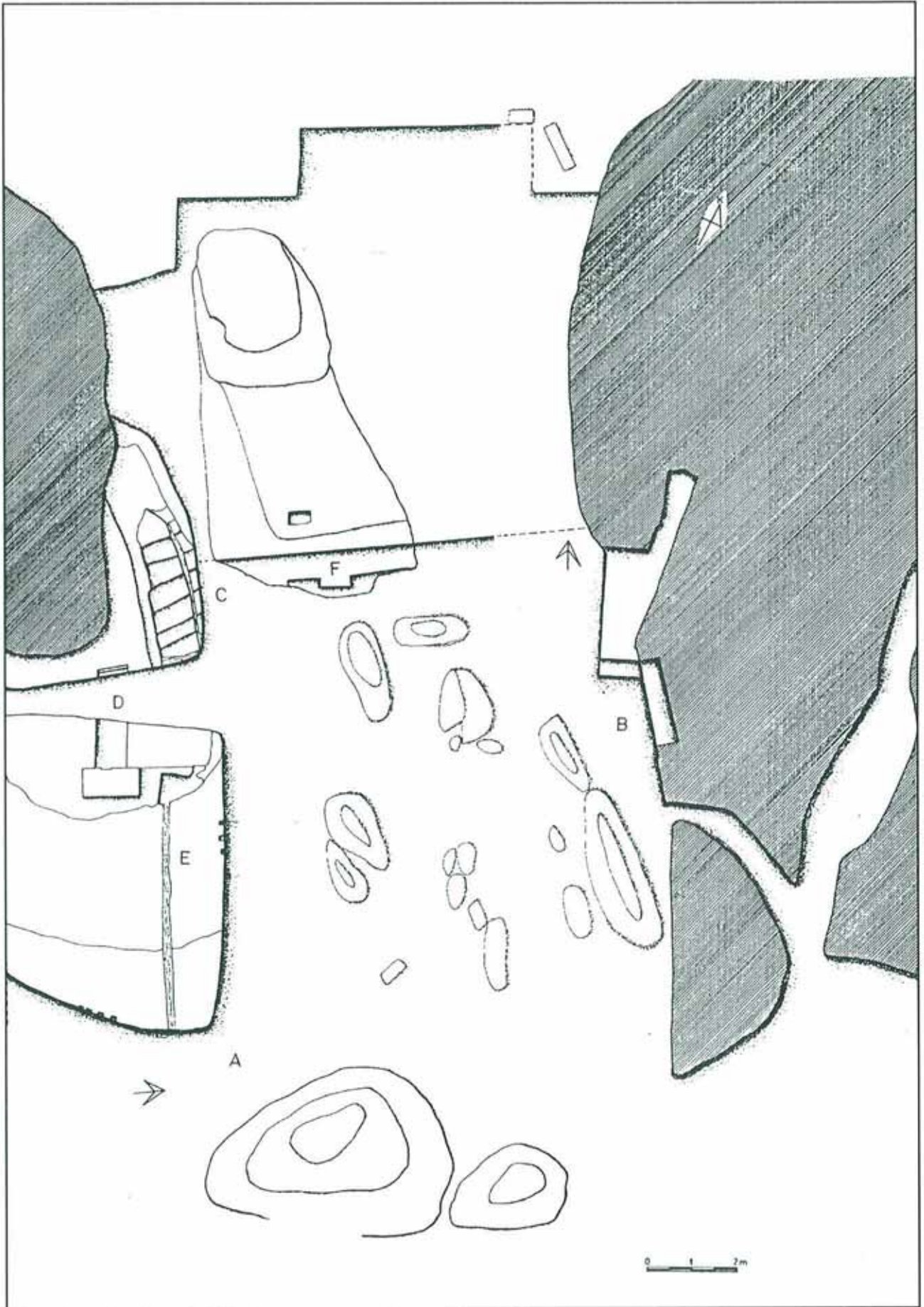
- ⁵⁰ C.H.E. Haspels, 1971, Res.182-184; F. Naumann, 1983, Lev.5.1; F. Işık, 1995, 115, Lev.III.6; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 101; T.T. Sivas, 1999, 141-144, Lev. 103-106; F. Işık, 1999, 5.
- ⁵¹ C.H.E. Haspels, 1971, Res.185; F. Işık, 1987a, Lev.32a; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 100; T.T. Sivas, 1999, 145-148, Lev.107-109; F. Işık, 1999, 5.
- ⁵² Denizli-Kurtluca köyü sınırlarındaki Alaburun tümülüsünde, Denizli Müzesi Müdürlüğü adına A. Ceylan kazılar yapmıştır. Yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. A. Ceylan, 1999, 263-276.
- ⁵³ A. Ceylan, 1999, 265, 268, Harita. Kapının ön kısmında yapılan kazılarda ise düz bir platform haline getirilmiş ve oda izlenimi veren yerde hiç kullanılmamış olduğu anlaşılan değişik kaplar ve değirmen taşları hediye olarak bırakılmıştır(A. Ceylan, 1999, 265-266, Res.10-1).
- ⁵⁴ A. Ceylan, 1999, 267; C. Şimşek, 2001, (Baskıda), Res.1-3.
- ⁵⁵ F. Işık, 1999, 6.
- ⁵⁶ F. Işık, 1999, 2.
- ⁵⁷ F. Işık, 1989, 18.
- ⁵⁸ F. Işık, 1999, 3.
- ⁵⁹ Kaya anıtları Anadolu'nun yaşama geçirdiği en önemli yapı türlerinden birisidir ve bu gelenek Hititler Dönemi'nde dinsel fakat genelde politik amaçlı kabartmalarla başlamış(F. Işık, 1989, 15) ve Roma Dönemi'ne kadar devam etmiştir.
- ⁶⁰ Nekropol alanında bulunan anıtın alt kısmı Roma Dönemi'nde kesilerek lahit tipi bir mezarın tekne kısmı olarak tahrir edilmiştir. Bkz. A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Baskıda.
- ⁶¹ Diğerlerinden farklı olarak bu anıtta basamakların bittiği yerde bir kalkan kabartması yer almaktadır(H. Bahar, 1999, 15, Lev.42).
- ⁶² H. Bahar, 1999, 15, Lev.44.1
- ⁶³ H. Bahar Domuztepe'nin dışında, aynı bölgede Demirelik mevkisinde de aynı şekilde bir basamaklı anıt var olduğunu belirtmektedir(H. Bahar, 1999, 15, Lev.43).
- ⁶⁴ F. Işık, 1987b, 526, Res.46; F. Işık, 1989, Res.22.
- ⁶⁵ C.H.E. Haspels, 1971, Res.27, 29.
- ⁶⁶ Nekropol alanındaki bu anıtın basamakları kayanın üst bitiminde son bulmakta ve buradaki düzlükte sunu çanağı yer almaktadır(A. Balıran-B. Söğüt, Fig.10-11).
- ⁶⁷ G.E. Bean-T.B. Mitford, 1970, 113vd.; L. Zoroğlu, 1994, 302, Lev.27.1-2, 27.2.1; H. Bahar, 1999, 16, Lev.45.1-2. Burada bir birine yakın iki anıt bulunmaktadır. Güneydeki anıtta basamakların bitimindeki düzlükte sunu çanağı bulunmaktadır(H. Bahar, 1999, Lev.45.2).
- ⁶⁸ Basamaklar ve zirvesinde bulunan sunu çanakları Midas(T.T. Sivas, 1999, 165-166, 127-128), Antifellos-Çatal (F. Işık, 1999, Res.22), Karahisar(A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Res.10-11)'da görülmektedir.
- ⁶⁹ A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Çiz.4, Res.12-13.
- ⁷⁰ Sıvı sunular sunma ile ilgili kaya çanakları Hititlerin Osmanya'sı, Urartular'ın Erzurum-Umudum'u ve Frigler'in Afyon-Yumrutepe'de gömütlerle bağlantılı olarak görülmektedir. Bu gelenek gömütlerle bağlantılı veya bağlantısız olarak Roma Dönemi içlerine kadar devam etmiştir(F. Işık, 1989, 21). Ayrıca Kybele kültürünün Anadolu ve Anadolu dışında Roma Dönemi'ne kadar görülen dağılım ve tapınım süreci için bkz. Ö. Çapar, 1978a, 167-190; Ö. Çapar, 1978b, 191-210.
- ⁷¹ C.H.E. Haspels, 1971, 74, 76-77, 86, 100, 103, 253-254, Fig.209-214, 511-512; F. Işık, 1989, 21; V. Özkaya, 1997, 89, Fig.1; T.T. Sivas, 1999, 110-114, Lev.70-79.
- ⁷² C.H.E. Haspels, 1971, 74, 85-86, 100, 103, 107, Fig. 157-158, 519-520; V. Özkaya, 1997, 91-93, Fig.2; T.T. Sivas, 1999, 86-97, Şek.16-19, Lev.49-54.
- ⁷³ C.H.E. Haspels, 1971, 92, Fig.228, 527; V. Özkaya, 1997, 93-94, Fig.4; T.T. Sivas, 1999, 151-153, Lev.112-114.
- ⁷⁴ C.H.E. Haspels, 1971, 58, 86-87, 100, 105, Fig.160-166, 520-521; V. Özkaya, 1997, 93-96, Fig.5; T.T. Sivas, 1999, 80-85, Lev.42-47.
- ⁷⁵ C.H.E. Haspels, 1971, 56, 81-82, 85, 100-101, 104, Res.516, 517.1,4-5; F. Işık, 1989, 21; E. Akurgal, 1995b, Lev.73b; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 28, 85-87; V. Özkaya, 1997, 92-93, Fig.3; T.T. Sivas, 1999, 71-79, Lev.30-41.
- ⁷⁶ Bu sunular hakkında geniş bilgi için bkz. V. Özkaya, 1997, 100-103; S. Berndt-Ersöz, 1998, 94-95.
- ⁷⁷ "...Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisi, o yeni kurban adakları için tüzük düzenledi: Küçük bir koyunu Haldi'ye parçalarlar ve bir boğayı Haldi'ye keserler, bir inek Arubani'ye, bir koyun Haldi Kapısı'na ve bir koyun Hali silahlarına."(O. Belli, 2000, 391).
- ⁷⁸ C.H.E. Haspels, 1971, Res.30; T.T. Sivas, 1999, Lev.133-134; F. Işık, 1999, 7, Res.19.
- ⁷⁹ A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Çiz.4.
- ⁸⁰ Midas Şehri 10 nolu altarda ikiz idolün önüne çıkan basamaklar aynı hizada olan basamaklardan 5-15 cm. yüksek tutularak ayrılmıştır. Bu seviye farklılığı ikinci basamakta birinci basamağa göre daha fazladır(C.H.E. Haspels, 1971, Res.28; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 45-46; T.T. Sivas, 1999, 164-165, Lev.25a; F. Işık, 1999, 7, Res.20). Bkz dipnot 7.
- ⁸¹ G.E. Bean, 1987, 64. Zeus Labraundos'un antik çağdan gelme tapınımı Hekatomnosogulları'na benimsenmeden önce tamamen yerel bir olguydu. Hekatomnosogulları Zeus'un kutsal alanını daha gösterişli bir hale getirerek bu kültün ve Mylasa'nın büyük bir saygınlık kazanmasını sağladılar. Ayrıca Zeus Labraundos veya Stratios'da M.O. 4. yy'dan sonra Karyalıların en gözde tanrısı oldu(G.E. Bean, 1987, 32-33).
- ⁸² Bu tipte baş tanrı ayakta, sağ omzuna yasladığı çift ağızlı balta ve sol elinde uzun bir mızrak ile betimlenmektedir.
- ⁸³ Zeus'un ayakları bitişik, belden aşağısı bir mumya şeklinde çapraz olarak şeritlenmiş şekilde dindik durmakta, sakallı, elinde ise çift ağızlı balta ve mızrak, başında da polos vardır(A. Laumonier, 1958, Lev.III.1). Aynı tip, Caracalla ve Geta Dönemi Mylasa sikkelerinin arka yüzlerinde tetrastylus bir tapınak içerisinde görülmektedir(A. Laumonier, 1958, Lev.IV.3-4, 16; B.v. Head, 1977, 622; SNG, 1982, no: 436-437; Anabolu, 1995, 225, Lev.LVIII.2).
- ⁸⁴ Zeus adının Labraunda da bazen Hera ile birleştirildiğinin belirtilmesi(G.E. Bean, 1987, 63), bu betimleme şekliinden dolayı olmalıdır.
- ⁸⁵ A. Laumonier, 1958, 69, Lev.III.1-3, 5.
- ⁸⁶ Stratonikeia müze deposunda (Env. No:37) bulunan dikdörtgen bir altar üzerinde de aynı tipte betimlenmiştir. Bu kabartmalar özü ana tanrıçaya dayanan, Zeus Labraundos tipinin bölgedeki etkisi ve yaygınlığını göstermektedir.
- ⁸⁷ Eumeneia'da sikkeler üzerinde tanrı; sol elinde mızrak, sağ elinde çift yüzlü balta, yanında bir erkek geyik ile betimlenmiştir. Bu örnekler tanrının, Eumeneia'da da ana tanrıça ile bağlantılı yerel Anadolu tipinde olduğunu göstermektedir(W.M. Ramsay, 1897, 356).
- ⁸⁸ A. Laumonier, 1958, 70-72.
- ⁸⁹ Bu tipler için bkz. A. Laumonier, 1958, 74, dip not 5.
- ⁹⁰ Akurgal, 1995a, Yazılıkaya, Şek.39 no:44 ve Şek.44; Dinçol, 1982, 83.
- ⁹¹ Akurgal, 1995a, Lev.97c.
- ⁹² Akurgal, 1995a, Lev.118a.
- ⁹³ Frigya Bölgesi'nde yerel Apollon tiplerinde görülen en önemli semboldür. Bkz. Robert, 1954, 241, Lev.41.1; Laumonier, 1958, 516; Ceylan- Ritti, 1997, 1 vd., Lev.14-16; Ritti-Şimşek-Yıldız, 2000, 10-11, Lev.1.D13-14; Şimşek, 2000, Res.9-10, 12-14.
- ⁹⁴ Lidya Bölgesi'nde aynı balta, Mopsos ve Torrhebos gibi kahramanların elinde görülmektedir. Bkz. Ceylan-Ritti, 1997, 64.
- ⁹⁵ F. Işık, 1995, 114.
- ⁹⁶ Kaya anıtları, mihraplar ve basamaklı sunaklar Urartulardan alınmış ve önce Friglerde ve sonrasında tüm Anadolu'da görülmeye başlanmıştır(F. Işık, 1989, 17-18).
- ⁹⁷ F. Işık, 1989, 22.
- ⁹⁸ Hititler, Urartular, Frigler ve Ionlar arasındaki seramik, heykel, mimari ve kaya anıtlarındaki etkileşimler ve bunlardan kimin kimi etkilendiği ile öncelik ve sonralık değerlendirmeleri konusunda bkz. F. Işık, 1989, 1 vd.

BİBLİYOGRAFYA

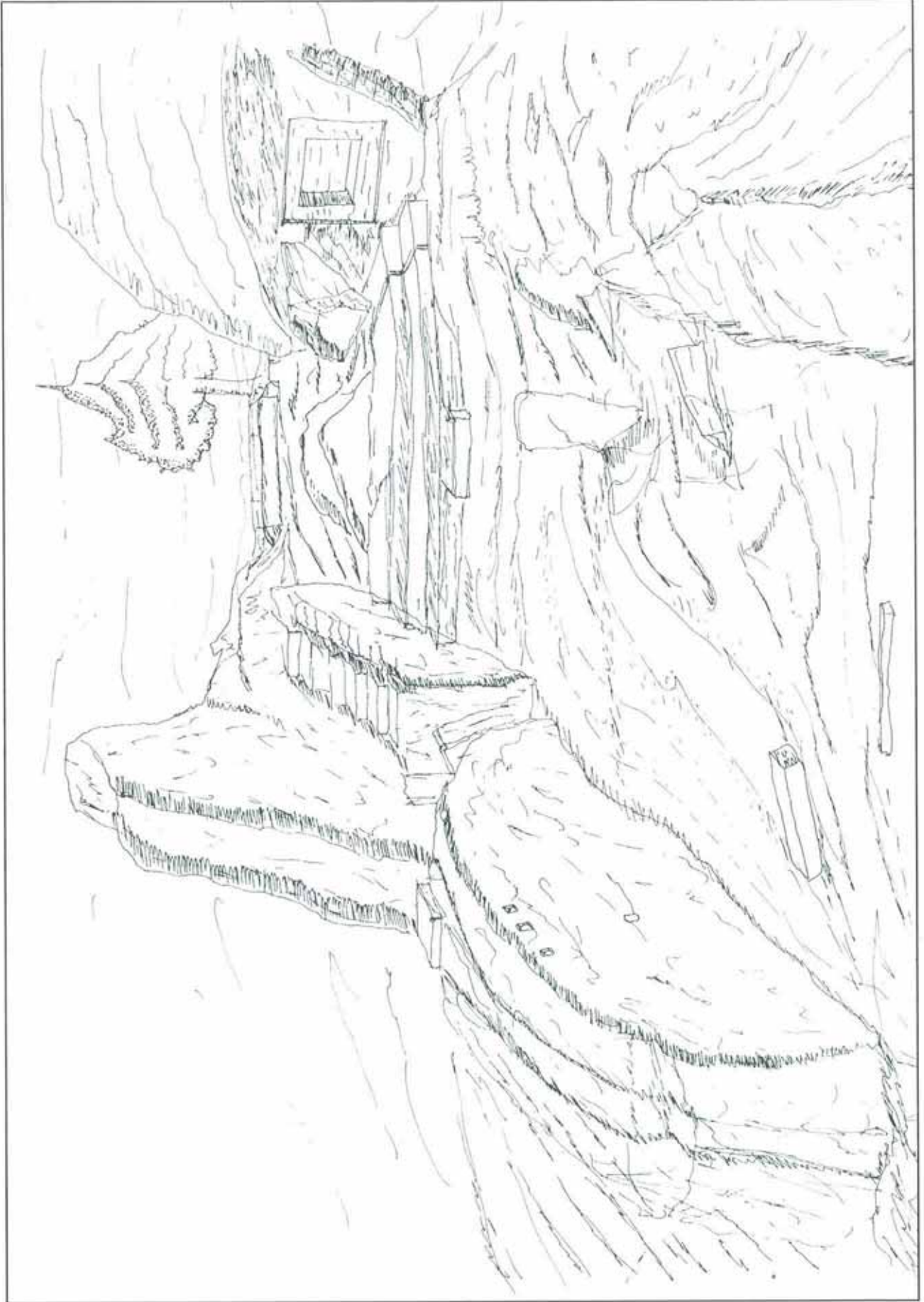
- AKURGAL, E., 1995a
Hatti ve Hitit Uygarlıkları, Net Yayınevi, İstanbul.
- AKURGAL, E., 1995b
Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınevi, İstanbul.
- ALGAN, E., ONGAR, İ., 1998
Kral Midas'ın Ülkesi Frigya, Esbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- ANABOLU, M.U., 1995
"Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys", *Arkeoloji Dergisi* 3, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İzmir, 225-226.
- BAHAR, H., 1999
Demir Çağında Konya ve Çevresi, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayını, Konya.
- BALDIRAN, A.-SÖĞÜT, B., 2000
"Kybele Cult in Lykaonia Region: The Tows of Beyşehir and Seydişehir", *2nd International Symposium on Psidian Antiocheia, Yalvaç*, 2-4 Temmuz 2000, (Baskıda).
- BEAN, G.E., 1987
Karia (Türkçesi:Burak Akgüç), Cem Yayınevi, İstanbul.
- BEAN, G.E.-MITFORD, T.B., 1970
Journeys in Rough Cilicia 1964-1968, ETAM 3, Denkschriften ÖAW, Phil. hist. Kl.102, Hermann Böhlau Nachf., Wien.
- BELLİ, O., 2000
"Van Bölgesi'nde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* 1932-1999, (Ed. O. Belli), Ankara, 386-393.
- BERNDT-ERSÖZ, S., 1998
"Phrygian rock-cut cult facades: A study of the function of the co-called shaft monuments", *Anatolian Studies* 48, 87-112.
- ÇAPAR, Ö., 1978a
"Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 29, Sayı 1-4, 167-190.
- ÇAPAR, Ö., 1978b
"Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 29, Sayı 1-4, 191-210.
- ÇEVİK, N., 1997
"Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar", *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, 419-459.
- CEYLAN, A., 1999
"Alaburun Tümlüsü", IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 263-276.
- DİLER, A., 2001
"Damliboğaz (Hydal/Uda) Araştırma Sonuçları", 23. Uluslararası Kazi, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Baskıda.
- DİNÇOL, A.M., 1982
"Hititler", *Anadolu Uygarlıkları 1, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul.
- GANSZYNIEC, 1924
"Labraundos", *RE* XII.1, 277-282.
- HASPELS, C.H.E., 1971
The Highlands of Phrygia Sites and Monuments, Princeton University Press, New Jersey.
- HEAD, B.v., 1977
Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics, Oxford The Clarendon Press, London.
- HELLSTRÖM, P.T. THIEME, 1982
Labraunda. The Temple of Zeus, Swedish Excavations and Researches Vol.1, Part 3, Paul Åström Publishers, Stockholm.
- İŞİK, F., 1987a
"Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler", *Anatolian Studies* 37, 163-178.
- İŞİK, F., 1987b
"Şirinkale. Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* 200, 495-533.
- İŞİK, F., 1989
"Batı Uygarlığının Kökeni. Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1-39.
- İŞİK, F., 1995
"Lika Kaya Tapınakları", 1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları IV, 110-139.
- İŞİK, F., 1998
"Zum Typus des Temenosgrabes in Lykien", *Istanbuler Mitteilungen* 48, 157-172.
- İŞİK, F., 1999
Doğa Ana Kubaba, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, No:1, İstanbul.
- KOCH, H., E. MERCKLIN, C. WIECKHARD, 1915
"Bieda", *Römische Mitteilungen* 30, 161-310.
- LAUMONIER, A., 1958
Les cultes indigènes en Carie, Bibliothèque des Écoles Françaises D'Athènes et de Rome, Paris.
- MEIER-BRÜGGER, M. v., 1983
Labraunda. Die karischen Inschriften, Swedish Excavations and Researches Vol.II, Part 4, Paul Åström Publishers, Stockholm.
- NAUMANN, F., 1983
"Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst", *Istanbuler Mitteilungen Beiheft* 28.
- ÖZBAYOĞLU, E., 1999
"İlk Çağ Anadolu Kültüründe Eserime", XII. Türk Tarih Kongresi, Cilt 1, 227-240.
- ÖZKAYA, V., 1997
"The Shaft Monuments and the Taurobolium among the Phrygians", *Anatolian Studies* 47, 89-103.
- PESCHLOW, A., 1986
"Die Wohnhäuser von Latmos", III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 155-172.
- PESCHLOW, A., 1995
"Die Antiken Strassen des Latmos. Bericht über die Arbeiten des Jahres 1993 im Territorium von Herakleia am Latmos", XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 123-131.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A., 1996
Der Latmos, Philipp von Zabern, Mainz Am Rhein.
- RAMSAY, W.M., 1897
The Cities and Bishoprics of Phrygia, The Local History of Phrygia, Vol.I, Part II, At the Clarendon Press, Oxford.
- RITTI, T., C. ŞİMŞEK, H. YILDIZ, 2000
"Dediche E KATAGRAFI Dal Santuario Frigio Di Apollo Lairbenos", *Epigraphica Anatolica* 32, 1-87.
- SÄFLUND, M.L., 1980
Labraunda. Stamped Amphora Handles, Swedish Excavations and Researches Vol.II, Part 2, Paul Åström Publishers, Stockholm.
- SAYAR, M.H.-SIEWERT, P.-TAEUBER, H., 1993
"Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1991", X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 175-198.
- SİVAS, T.T., 1999
Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını no:5, Eskişehir.
- SMITH, T.J., 1997
"Votive reliefs from Balboura and its Environs", *Anatolian Studies* 47, 3-49.
- SNG, 1982
Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Ionia, New Jersey.
- ŞAHİN, N., 2001
Zeus'un Anadolu Kültürleri, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü No:2, İstanbul.
- ŞİMŞEK, C., 2000
"Regional Cultures in the Lycos Valley and its neighbourhood", II. Pisidia Antiocheia Sempozyumu, Yalvaç, 2-4 Temmuz 2000, (Baskıda).
- WALKER, S., 1995
Greek and Roman Portraits, British Museum Press, London.
- WESTHOLM, A., 1963
Labraunda. The architecture of Hieron, Swedish Excavations and Researches Vol.I, Part 2, CWK Gleerup, Lund.
- WESTHOLM, A., 1978
"Labraunda", Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol.I, 543-547, (23-30.9.1973 yılında X. Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresi'nde sunulan bildiri)
- ZOROĞLU, L., 1994
"Cilicia Tracheia in the Iron Age: The Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages* 3, The British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No: 16, 301-309.

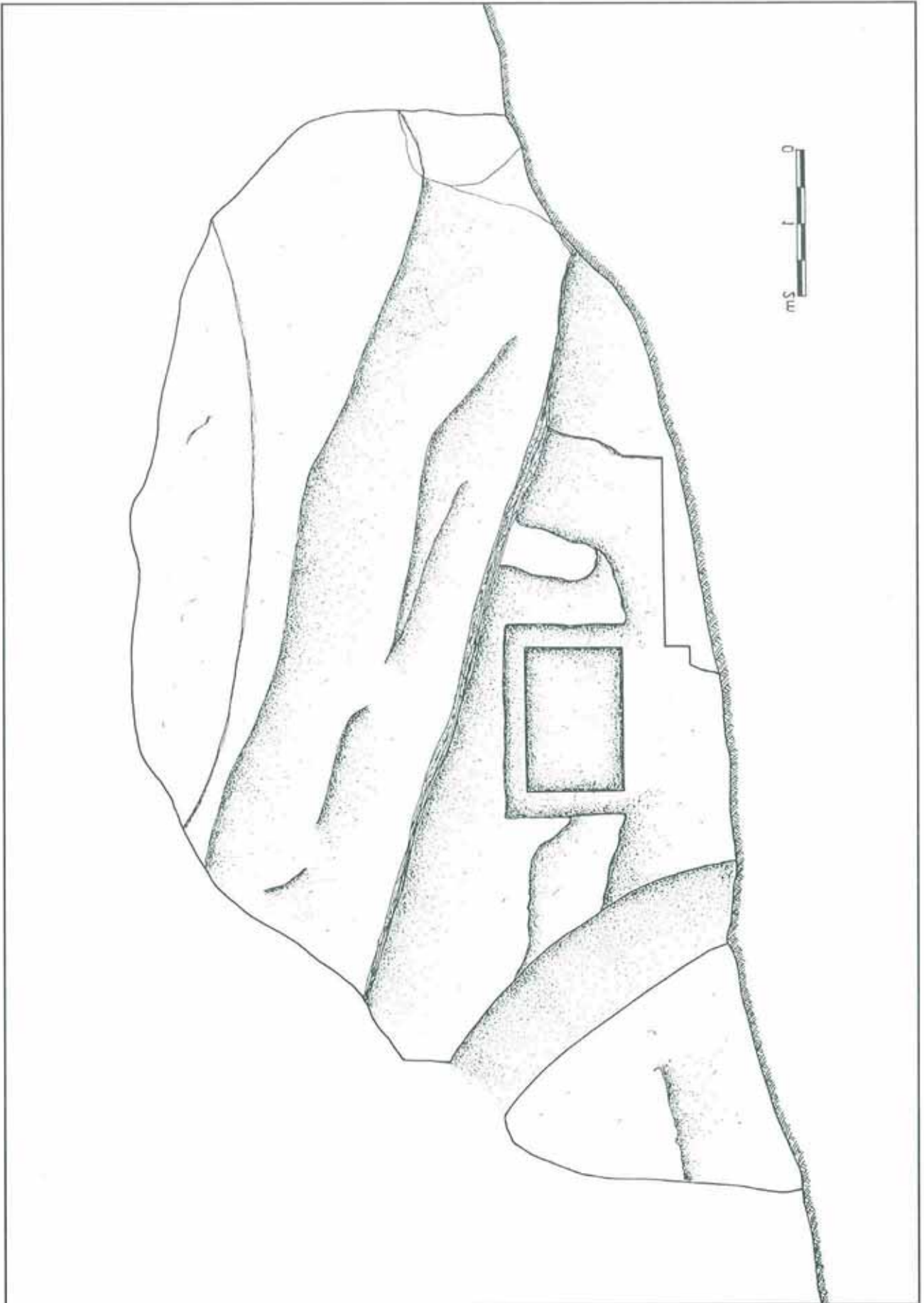
PLAN: 1. Labraunda kutsal alanı (A. Westholm, 1978, Plan III.1'den).

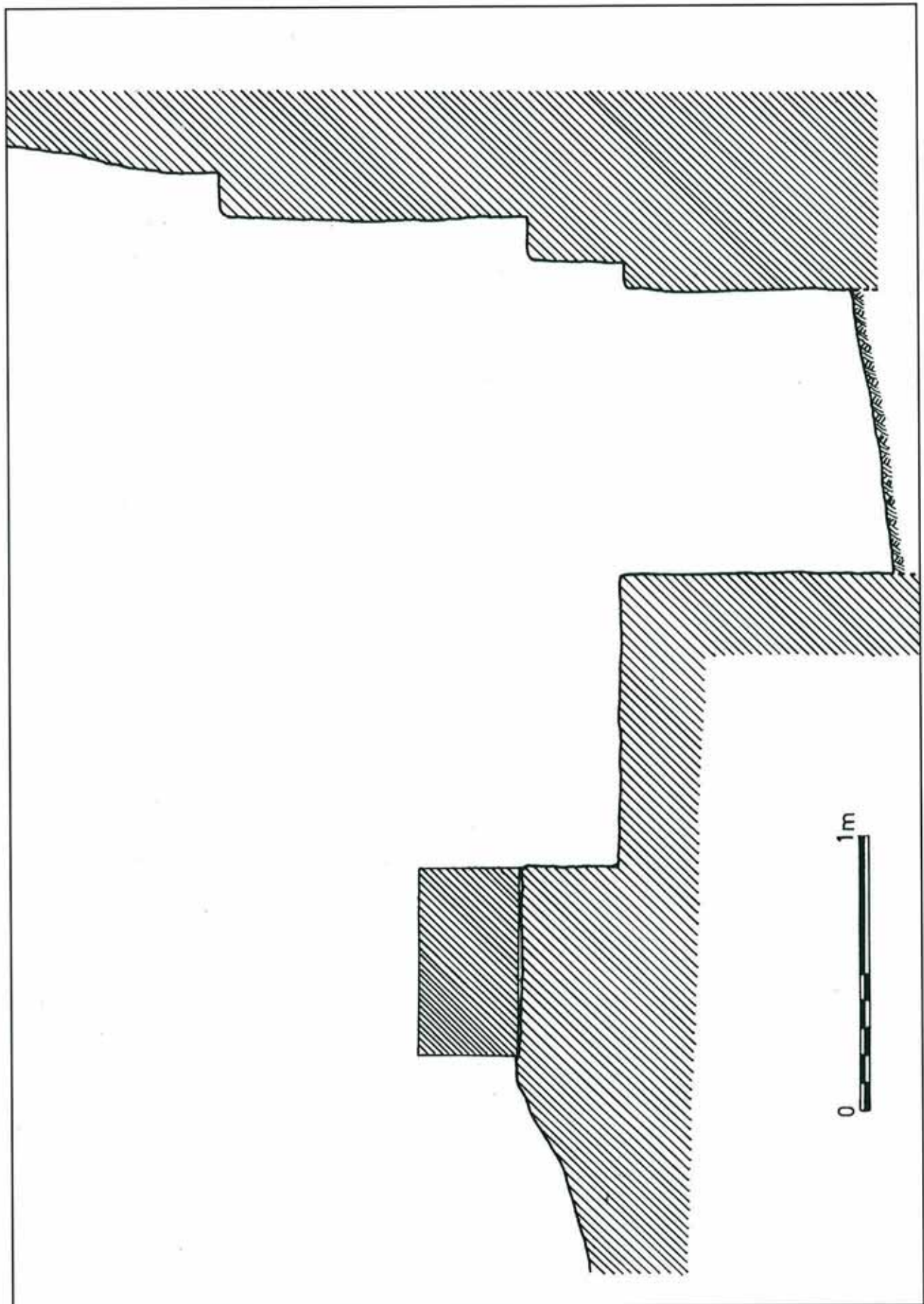
Çizim1. Açık Hava Kült alanının planı.

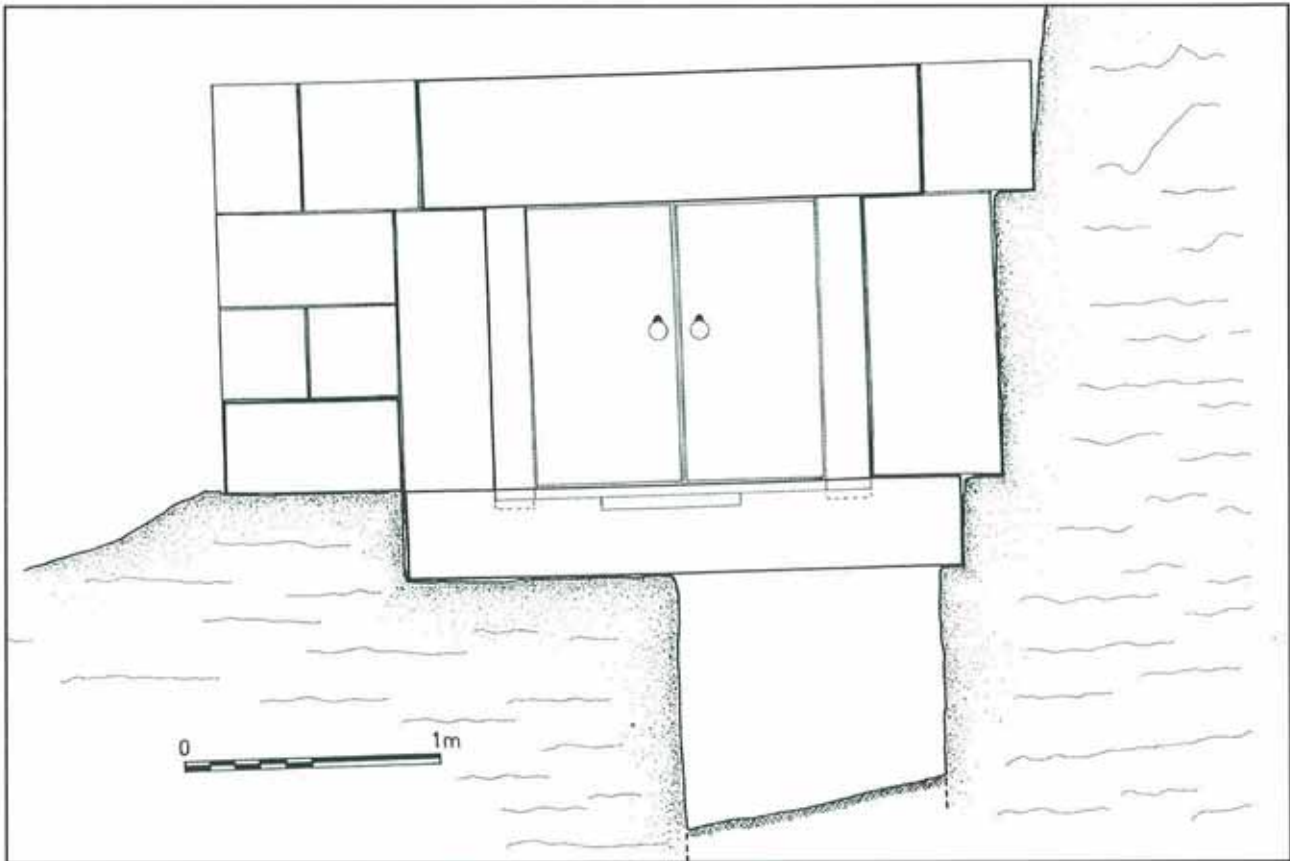
Çizim 2. Açık Hava Kült alanının perspektif görünüşü.

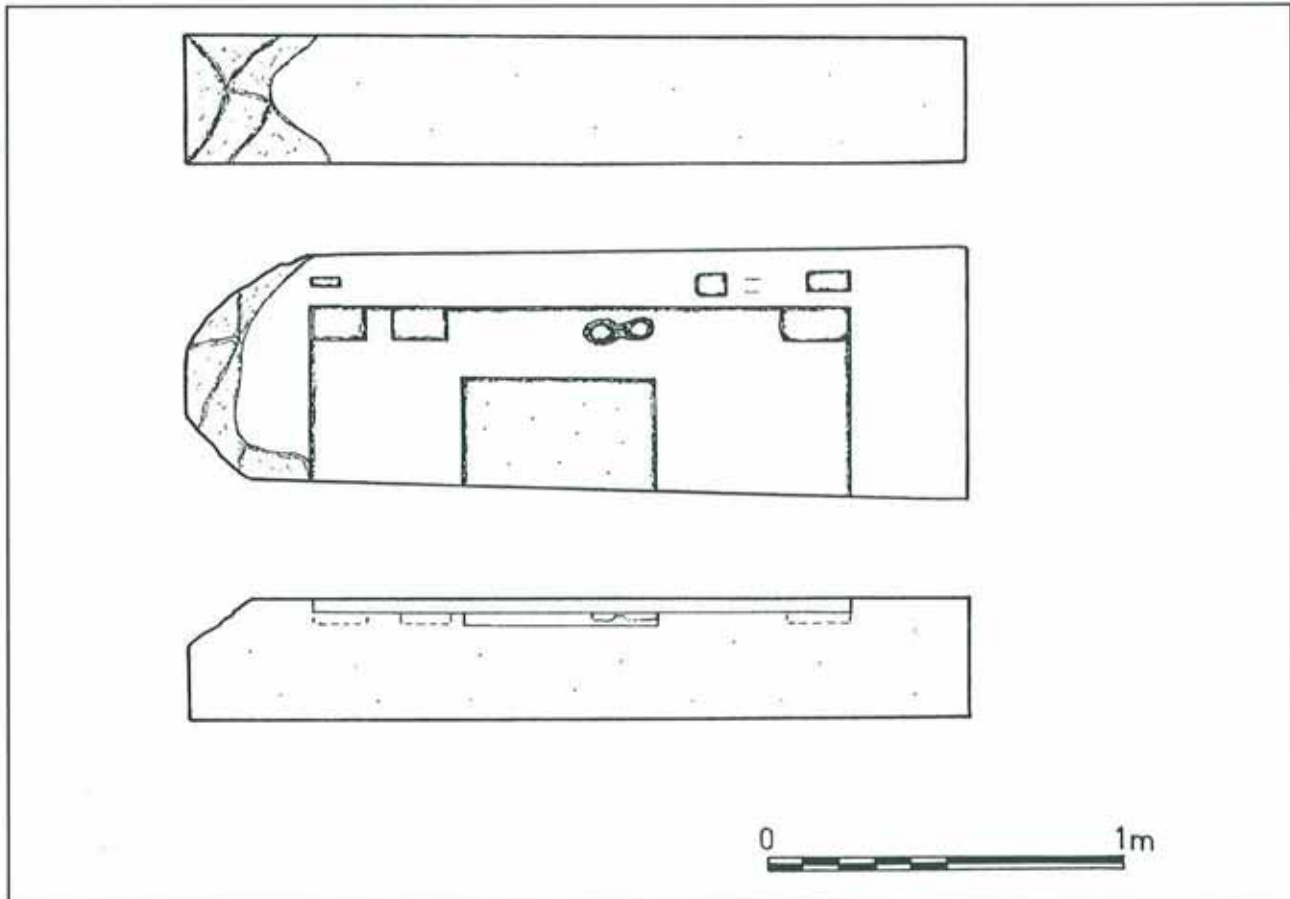
Çizim 3: Büyük nişin batıdan genel görünüşü.

Çizim 4: Kybele kapısının rölevesi.

Çizim 5: Kybele kapısının rekonstrüksiyonu.

Çizim 6: Eşik taşının görüşleri.

Resim 1: Kült alanının güneybatıdan genel görünüşü.

Resim 2: Kült alanının güneyindeki su kaynağı.

Resim 3: Giriş kapısının kuzeyindeki nişler ve sıvı kanalı.

Resim 4: Kült alanının girişi, tören alanı ve büyük niş.

Resim 5: Büyük niş ve önündeki basamaklı alan.

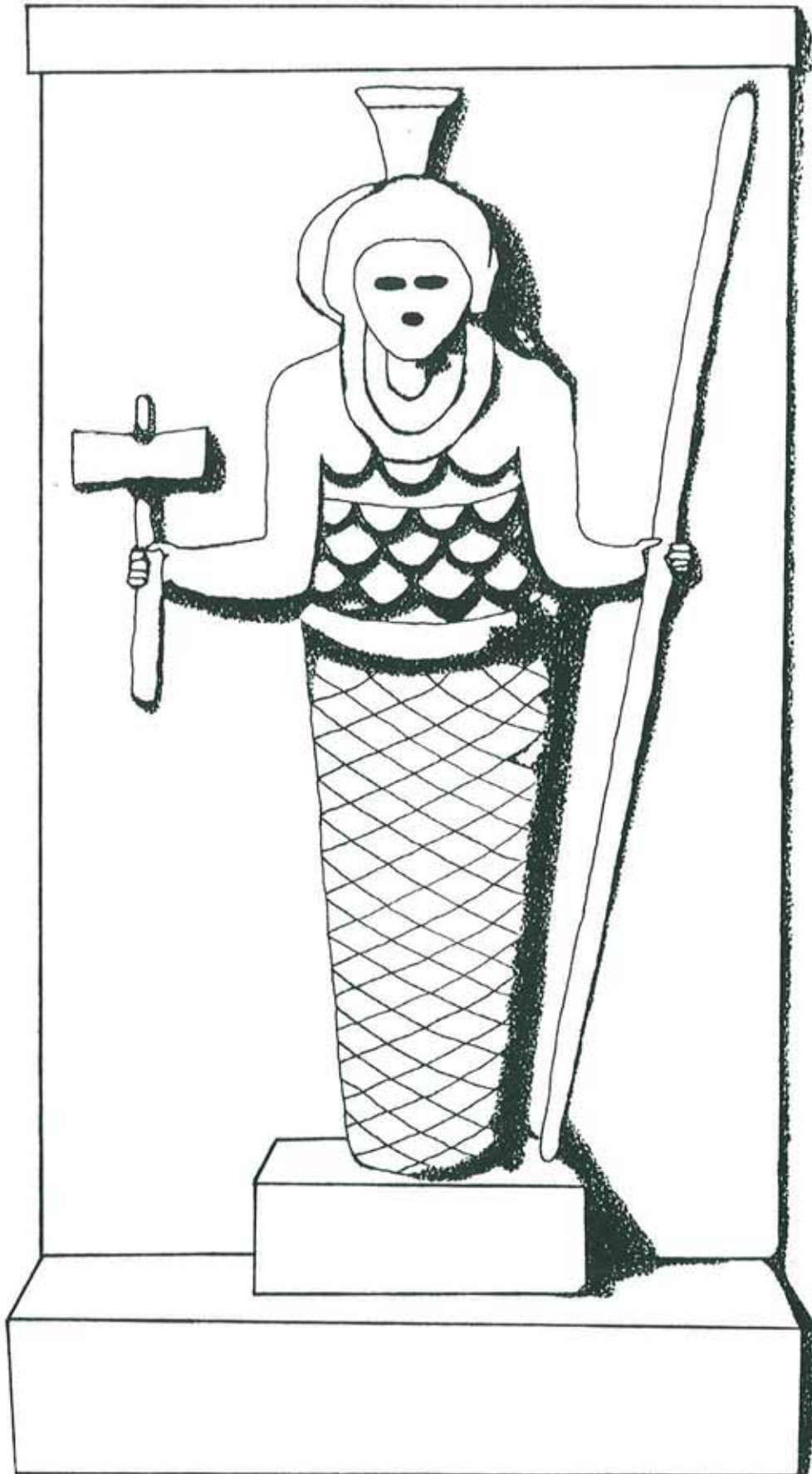
Resim 6: Tören rahibinin oturduğu alan, basamaklar, sıvı kanalları ve kaya yarığındaki Kybele kapısının genel görünüşü.

Resim 7: Tören rahibinin oturduğu alan, basamaklar, sıvı kanalları ve kaya yarığındaki Kybele kapısının detay görünüşü.

Resim 8: Denizli, Hierapolis antik kentinin doğusunda yer alan Bakacak Tepe-Alaburun Tümülüsü Kutsal alanında kaya içinde sembolik Kybele kapısı.

Resim 9: Zeus Labraundos (A. Laumonier, 1958., Lev.III/1'den).